

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/206461>

Please be advised that this information was generated on 2019-11-18 and may be subject to change.

Vrouw in het kostuum van *Handmaid's Tale* protesteert tegen benoeming van Brett Kavanaugh tot lid van het Amerikaanse Hooggerechtshof.

EEN MORAAAL VOOR DIENSTMAAGDEN?

Eeuwenlang gold de vrouw binnen het christendom als minder rationeel en meer wellustig dan de man. Als erfgenaam van Eva – de eerste zondares! – werd zij getroffen door Gods uitspraak dat de man over haar zou heersen. Nederigheid zou daarmee een bij uitstek vrouwelijke deugd zijn. Maar heeft nederigheid daarmee voorgoed als deugd afgedaan?

Tekst: Grietje Dresen
Beeld: Hollandse Hoogte

In een tijd waarin de wereldpolitiek bepaald wordt door ijdele, machtsbeluste heersers doet het ideaal van de nederigheid of bescheidenheid dat de meeste religies en levensbeschouwingen hoog in het vaandel hebben staan, weldadig aan. Ik vermoed dat veel lezers van dit blad ook meer op hebben met dit ideaal dan met de stijl en toon van de meeste huidige wereldleiders. Maar zou het ooit anders geweest zijn? Al in wereldbeschouwingen van ver voor Christus wordt de gelaten bescheidenheid van de wijze mens geplaatst tegenover de hoogmoed, ijdelheid, hebzucht en machtswellust van heersers of door heerszucht gedrevenen. Wijze en bescheiden filosofen als Socrates en Seneca werden vanwege hun kritische distantie tegenover hun machthebbers en hun welbespraakte verwoording daarvan ter dood veroordeeld. “Ruil om ‘t wisselspel der machten / Niet uw eenvoud voor een schijn”, zoals Anton van Duinkerken dichtte bij het katholiek worden van zijn vriend Frederik Buytendijk, in een qua taal gedateerde, maar in het licht van de dreigende tijd indringende lofzang op Buytendijks levensmotto *Considerate Lilia* (‘Ziet de leliën des velds’).

Voor slaven en vrouwen

Tegenover deze doorgaande lijn van religieuze en filosofische waardering voor eenvoud, gelatenheid en nederigheid als deugd, staat Friedrich Nietzsches onbarmhartige oordeel erover. De nederigheid aanprijzen als deugd is de uiting van een slavenmoraal, aldus Nietzsche. De onmacht van de slaaf wordt zo opgewaardeerd tot ideaal, tot morele deugd. Of, zoals het spreekwoord zegt: hier wordt van de nood (de nood aan autonomie en *Wille zur Macht*, bij Nietzsche) een deugd gemaakt. Nietzsches *Umwertung aller Werte* heeft de gemoederen van de filosofische en theologische ethiek grondig bezig gehouden, tot op de dag van vandaag. Ik vertrek hier vanuit Nietzsches problematisering van de nederigheid als deugd omdat ik via zijn ‘genealogische’ analyse ervan ook wil stilstaan bij de concretisering van deze moraal, die in de christelijke traditie voor vrouwen anders uitwerkte dan voor mannen. Nietzsche achtte het christendom met zijn nadruk op naastenliefde en zachtmoedigheid bij

uitstek een godsdienst ‘voor slaven en vrouwen’ – groepen die in de vroegchristelijke samenkomsten verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd zouden zijn geweest. Christelijke waarden als deemoed en dienstbaarheid zouden, vergeleken met de cultuur en levenshouding tegen de achtergrond waarvan zij ontwikkeld werden, ‘vrouwelijke’ waarden vertegenwoordigen. De vrij gekozen zelfbeheersing en welwillendheid van de klassieke aristocratische burger zouden tijdens de kerstening van de westerse cultuur verschoven zijn van een autonoom gekozen levenshouding naar een moraal binnen welke beloofd werd dat dienstbaarheid en lijden, naar het voorbeeld van Christus, ná de dood tot verheerlijking zouden leiden. Overigens beoogde het christendom met die heilsbelofte welbewust ook een democratisering ervan. Of men nu man was of vrouw, rijk of arm, heer of horige: wie Christus navolgde op geleide van de voorschriften van de kerk zou na de dood delen in Gods heerlijkheid.

Eerste zondares

Dat het christendom ‘vrouwelijke’ waarden vertegenwoordigde, zal zeker hebben bijgedragen aan de aantrekkingskracht ervan voor vrouwen. Niet alleen in de vroegste christelijke gemeenten maar ook in de middeleeuwse kloosters en de ordes en in de congregaties die in de moderne tijd tot ontwikkeling kwamen, waren vrouwen oververtegenwoordigd. De heilsbelofte dat in Christus noch man noch vrouw zou zijn, zal voor veel vrouwen ook echt een bevrijdende gedachte zijn geweest. Uit de geschriften die ons zijn overgeleverd van en over vrouwelijke martelaren en mystici komt dit ook expliciet naar voren. Vrouwelijke mystici kunnen heel ver gaan in de afbraak van hun ik, hun ‘onder-zijn’ en ‘vernieting’ (hier in woorden van de laatmiddeleeuwse mystica Alijt Bake, uit de kring van de Moderne Devotie), maar deze weg van ‘vernieting’ staat in het teken van hun verheffing, hun opstanding in en met Christus.

Zodra het christendom institutionaliseerde en de kerkvaders de christelijke moraal afbakenden, werd de heilsweg voor vrouwen echter door mannelijke woordvoerders gedefinieerd. De vrouw gold als minder rationeel, meer wellustig, eerste zondares, en

werd als erfgenaam van Eva getroffen door Gods uitspraak dat de man over haar zou heersen. Deze uitspraak werd uitgelegd als straf voor Eva’s ongehoorzaamheid, en werd in de hele christelijke traditie tot voor kort uitgelegd als grondslag voor de van vrouwen verwachte gehoorzaamheid en onderdanigheid, of dat nu in het huwelijk of in het kloosterleven was. Overigens legden ook mannelijke kloosterlingen de gelofte van gehoorzaamheid af, als een van de drie kloostergeloften; maar vrouwenkloosters en vooral de latere ordes en congregaties voor vrouwelijke religieuzen bleven altijd onder supervisie staan van mannelijke ordeleden. Zo werd de hiervoor genoemde mystica Alijt Bake bijvoorbeeld door mannelijke visitatoren en het gezaghebbend kapittel uit haar ambt van priorin ontheven, waarschijnlijk omdat haar geschriften gedachten bevatten die te veel in de buurt kwamen van de ketterij van de Vrije Geest.

Zowel in het klooster als in het huwelijk werd van vrouwen voor alles gehoorzaamheid, dienstbaarheid en nederigheid verwacht. De zogenaamde vloek van Eva en veronderstelde irrationaliteit en onstandvastigheid van vrouwen fungeerden daarbij als verhaal dat een groter kwaad moest bezweren: vrouwen, draagsters van nieuw leven, zouden door hun grote wellustigheid en verleidingskracht niet alleen de heilsweg van mannen, maar ook de door God bedoelde, ordelijk geregelde voortplanting in gevaar brengen.

Waar deze angst voor vrouwen en voor hun centrale rol in de voortplanting toe kon leiden in de geschiedenis, wordt onder andere verbeeld in *The Handmaid’s Tale*, een dystopische roman van Margaret Atwood uit 1986, die afgelopen jaren verfilmd werd als serie. *The Handmaid’s Tale* is een product van de verbeelding, een tamelijk extreem product, maar Atwood zelf benadrukte meermaals dat niets in haar boek al niet ooit in de geschiedenis is voorgekomen, als het gaat om de onderschikking van vrouwen en hun voortplantingsvermogen aan een door mannelijke leiders gedefinieerde heilsstaat. En het zal niet voor niets zijn dat de symbolen van die onderschikking uit boek en verfilming, de diepe kappen en wijde gewaden waarin vrouwen ontdaan zijn van zowel hun vrijheid als hun verlei- ➔

delijkheid, in Amerika en elders worden aangewend om te demonstreren tegen de voortdurende discriminerende praktijken.

Route tot geluk

Deugden als dienstbaarheid en nederigheid (de laatste werd in de christelijke traditie overigens aangeduid als deemoed of ootmoed, tegenhanger van de voornaamste ondeugd, de hoogmoed of hovaardigheid) waren en zijn centrale christelijke deugden, voor vrouwen én voor mannen. Maar Nietzsche had in zijn achterdocht jegens de verheerlijking van deze deugden niet helemaal ongelijk. In de feitelijke uitwerking van de christelijke moraal zaten vaak elementen van verschoven rancune, daar waar de eigen onmacht of het gebrek aan autonomie juist aan ánderen als ideaal werd voorgehouden: door priesters aan hun gelovigen, door mannelijke superieuren aan hun vrouwelijke ordeleden, door huisvaders aan hun vrouwen en kinderen. Zodra deze deugden deel gaan uitmaken van een morele pedagogie of gaan functioneren ter legitimatie van geïnstitutionaliseerde onderschikking, gebeurt waar Nietzsche voor waarschuwde: de moraal wordt onvrij, en onvrijheid wordt opgehemeld als deugd. En zij die de deemoed als deugd aan anderen voorhielden maakten niet zelden misbruik van hun religieus gelegitimeerde machtspositie, daarbij hun hoogmoed soms maar nauwelijks verhullend, als een vos die de passie preekt. Moeten we de deemoed dus afdanken als verknipte deugd, als een ideaal van en voor de verliezers van de geschiedenis? Wie wereldse macht en aanzien als hoogste goed nastreeft, komt er inderdaad niet ver mee. Maar streven naar aanzien en macht is een onbetrouwbare weg tot geluk, zoals klassieke filosofen als Socrates en Seneca al leerden, en het christendom overnam uit zowel die klassieke (met name stoïcijnse) filosofie, als uit het jodendom. En dat is waar religies en levensbeschouwingen op gericht zijn: geluk, heil. Dat wil zeggen, religies en andere reflexieve vormen van levenskunst beloven degenen die zich – al dan niet gedwongen – aan hun leefregels houden dat een aldus geleid leven de meest zekere route vormt tot geluk, tot heil. In de meeste tijden en culturen was het merendeel van de mensen niet in de gele-

“ Mannelijke woordvoerders definieerden de heilsweg voor vrouwen

genheid om een dergelijke heilsweg en de bijbehorende levensleer op eigen termen te definiëren. Men was afhankelijk van dwingende levensomstandigheden en minstens even dwingende woordvoerders en machthebbers. De klassieke filosofen waren over het algemeen aristocratische burgers met een zekere vrijheid. De christelijke moraal werd gedefinieerd door mannen die geletterd en dus goed opgeleid waren, maar die zich wel moesten bewegen binnen de grenzen van een kerk die zich institutionaliseerde. En in het proces van haar cano-nvorming grensde de kerk zich onder andere af van de meer individuele heilsroutes van de gnostiek. Voor een kerkvader als Augustinus, zelf afkomstig uit een dualistisch denkende gnostische stroming, moest het heil dat door de éne God voor álle mensen bedoeld was, te maken hebben met de in Christus geopenbaarde bestemming van de mens. En al werd de weg naar die bestemming gestremd door de ‘erfzonde’ (een begrip dat Augustinus niet introduceerde, maar wel gezaghebbend muntte), de christelijke routeplanner gaf een koninklijke, zij het zeer smalle weg aan: de naastenliefde, gevoed vanuit de godsliefde. Het gebod van de naastenliefde is door

velen, en zeker door Nietzsche, op de schop genomen als een onmogelijk gebod. Hoe kun je nu gebieden tot zoiets als liefde? Velen van die critici verstaan liefde dan ten onrechte in romantische zin, als een gevoel. Het ging in het gebod van de liefde echter om een deugd, een van de drie ‘goddelijke’ deugden. Maar ook het gebod van de naastenliefde (de liefde zoals bezongen in Paulus’ hooglied van de liefde in 1 Korintiërs 13,1-13) werkte in de christelijke traditie voor vrouwen pregnanter uit dan voor mannen. Bij het “Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze” van 1 Korintiërs 13,7 denkt men onwillekeurig toch eerder aan een vrouw dan aan een man. Alsof vrouwen zich een dergelijke weerloosheid beter konden veroorloven dan mannen, die in het zweet huns aanschijns moesten ploeteren voor de kost.

Vrij en ongedwongen

Een lofspraak als deze was voor Nietzsche in ieder geval een symptoom van het onmachtige, vrouwelijke karakter van de christelijke moraal. Maar critici als Nietzsche verstaan het gebod dan in de moralistische zin, waarin het ook al te vaak gebruikt is: als moraal voor dienstmaagden. Zelf kan ik me beter vinden in wat een klasgenootje ooit in mijn *poëziealbum* schreef, een variant op het slot van Hieronymus van Alphen's kindergedicht *Het goede voorbeeld*. Want ook al kennen we Van Alphen als moralist, ik lees zijn vers liever als semikinderlijke vaststelling van een ervaringsfeit. Dat wil zeggen, als de niet zozeer idealistische maar eenvoudige constatering dat er een direct verband is tussen vrije wederzijdse dienstbaarheid, geluk en liefde – wanneer men deze niet opvat als onmogelijke idealen, maar als woonplaats waar het goed toeven is:
*Daar alleen kan liefde wonen
Daar alleen is het leven goed
Waar men vrij en ongedwongen
Voor elkander alles doet.* ●

Grietje Dresen is universitair docent religiewetenschap en ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar onderzoek en publicaties betreffen thema's uit de geschiedenis en actualiteit van christelijke moraal en mystiek.